

Ткаченко І.В

Проблеми економічного розвитку Сумщини в 20-х рр. ХХ століття

У статті на основі використання фондів Державного архіву Сумської області досліджується процес реалізації нової економічної політики на Сумщині та механізми відновлення окремих складових ринкової інфраструктури.

Ключові слова: нова економічна політика, приватні підприємства, орендні відносини, товарні біржі, товариства взаємного кредиту.

The problems of economic development of Sumshchina in 20th years of XX century.

In the article the process of realization of new economic policy in Sumshchina and mechanisms of restoration of separate constituents of market infrastructure are investigated on the basis of the use of funds of the State archive of Sumy region.

Keywords: new economic policy, private enterprises, rent relations, commodity exchanges, societies of mutual credit.

Важливою складовою цілісної наукової системи, якою виступає українознавство, є економічна історія нашої держави. Вивчення досвіду та поширення знань щодо реформування народного господарства в різні історичні епохи сприяє виявленню взаємозалежності економічних, соціальних і політичних процесів, забезпечує найбільш повне пізнання усіх складових поняття «Україна», дає можливість критично проаналізувати її сучасне та реальне прогнозування майбутнього розвитку.

Реформування економіки в сучасній Україні вимагає не лише науково-теоретичного обґрунтування механізму запровадження нових форм господарювання, а й вивчення історичного досвіду становлення та розвитку

ринкових відносин. Як зразок вдалого реформування економіки можна розглядати нову економічну політику, використану більшовицьким керівництвом радянської держави в 20-ті рр. з метою подолання загальної кризи та утримання при владі. Вибір моделі ринкової економіки має супроводжуватися вивченням існуючих у минулому економічних систем, форм і методів державного регулювання економіки, процесу функціонування складових інфраструктури ринкового господарства. Без сумніву, власний історичний досвід є найбільш цінним і прийнятним.

Варто зауважити, що будь-яка стратегія у процесі реалізації зазнає змін під впливом конкретних соціально-економічних умов певного регіону. Саме тому регіонально-історичні дослідження мають на меті максимально приблизитися до території та дають змогу виявити маловідомі деталі певних процесів. Видається надзвичайно важливим твердження дослідниці Я.Верменич, що «саме на дослідженні «малої батьківщини» здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття»¹. Відповідно до цього реалізація нової економічної політики на Сумщині здійснювалася під впливом специфічної галузевої структури господарства, компетентності місцевого керівництва, наявності рівня кваліфікації робочої сили, традицій населення тощо.

Проблеми економічного розвитку Сумщини у 20-ті рр. ХХ ст. є малодослідженими. В поле зору науковців потрапили лише окремі аспекти нової економічної політики. У статтях І.Ткаченко², В.Голець³, В.Жмаки⁴

¹ Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. – 2001. - №6. – С.14.

² Ткаченко І.В. Умови функціонування приватних підприємств України на початковому етапі непу // Сумська старовина. – 2001. - №VIII-IX. – С.39-45.

³ Голець В.В. Кооперація на Сумщині в умовах непу // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції(14-15 грудня 2001 р.). – Суми: Сум ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2001. – С.128-132.

⁴ Жмака В.М. До питання розвитку місцевої промисловості Сумської округи у 1920-х роках ХХ століття //Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції(22-23 листопада 2007 р.). – Суми: Сум ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. – С.123-128.

висвітлені умови функціонування приватних підприємств на початковому етапі непу, діяльність кооперативних організацій та подано аналіз розвитку місцевої промисловості. Поза увагою дослідників залишається комплекс економічних проблем у економіці Сумщини, спричинених формуванням у 20-х рр. ринкової господарської системи.

Мета даної статті – дослідити процес формування господарської системи Сумщини в роки непу та функціонування окремих складових ринкової інфраструктури.

Криза в економіці, політиці, соціальній сфері, зумовлена впровадженням воєнно-комуністичних методів господарювання змусили керівництво радянської держави вдатися до часткової лібералізації економічного життя, відновлення структурних елементів ринкової економіки. Державні підприємства були переведені на самофінансування, господарський розрахунок. Значна кількість переважно дрібних промислових об'єктів передавалася в орендне користування кооперативам, товариствам, фізичним особам. Частина не націоналізованих підприємств була повернута колишнім власникам. Керівництво держави дозволило відновити вільну торгівлю, банківсько-кредитну, фінансово-грошову системи та інші складові ринкової економіки.

На початку 1921 р. більшість заводів і фабрик лежали в руїнах, решта – працювала з перебоями. З початком нової економічної політики господарські органи Сумщини визначили націоналізовані промислові об'єкти, які терміново слід було передати в орендне користування. До їх числа належали дрібні харчові та цегляні виробництва⁵. Орендарями ставали колишні власники цих об'єктів, інші приватні особи, державні органи або кооперативи. Ті підприємства, які не були націоналізовані, поверталися колишнім власникам.

⁵ Державний архів Сумської області(далі – ДАСО), ф. Р-1598, оп.1, спр. 15, арк. 73-74.

Дозволивши різні форми власності, держава постійно лобіювала інтереси підприємств усупільненого сектору (державних та кооперативних). Така політика досить добре прослідковувалась у промисловому секторі Сумщини.

Усі зусилля місцевих органів влади та господарських структур спрямовувалися на відбудову великої державної промисловості. На початку 1922 р. було прийняте рішення про відновлення роботи Сумського машинобудівного заводу. Спочатку це підприємство випускало нескладне сільськогосподарське устаткування та обладнання. Після відбудовних робіт був налагоджений випуск більш складної продукції – насосів, устаткування для енергостанцій, мостових кранів, парових котлів, електричних лебідок для шахт Донбасу, обладнання для цукрових заводів. Наприкінці відбудовного періоду Сумський машинобудівний завод випускав 4,2% усієї продукції машинобудування України. Вказане підприємство стрімко нарощувало потужність, про що свідчить постійне збільшення чисельності працюючих на ньому робітників. Так, у 1922 р. їх кількість становила 100 осіб, у 1925 р. – 780 осіб, а в 1927 р. – 1000 осіб⁶.

Упродовж 1922-1923 рр. відновили роботу металообробні підприємства Конотопа, Свеси, Кролевця, Ромен, стали до ладу 15 із 25 цукрових заводів. У середині 20-х рр. працювали всі великі підприємства металообробної, деревообробної, легкої і харчової промисловості⁷.

Налагодження роботи вищезгаданих промислових об'єктів мало, без сумніву, велике значення для вирішення проблеми забезпечення регіону і країни необхідною продукцією. Відбудова великої промисловості сприяла збільшенню робочих місць.

У той же час залишалася значна кількість невирішених проблем економічного й соціального характеру, подолати які можна було за допомогою відновлення дрібного виробництва. Зокрема, дана галузь могла

⁶ Сумщина в історії України: Навч. посіб. – Суми: «МакДен», 2005. – 496 с.

⁷ Там само.

залучити у виробництво сировину, яку нездатна була переробити велика промисловість, постачати останній виробі та напівфабрикати, наповнити ринок товарами широкого вжитку та стати споживачем продукції великої промисловості. Точно реагуючи на кон'юктуру ринку, дрібний виробник пропонував лише рентабельну продукцію, тому накопичення в даній галузі могли бути використані на розвиток великої промисловості. Важливим соціальним аспектом розвитку дрібного виробництва є його здатність поглинати значну кількість безробітних, що було надзвичайно актуальним в умовах гострої економічної і соціальної кризи початку 20-х рр.

З метою відновлення роботи дрібних підприємств восени 1922 р. на Сумщині активно проводилася орендна кампанія. У Глухівському повіті в оренду передали 39 млинів, 10 крупорушок, 81 вітряк⁸. Були орендовані друкарні, тютюнова фабрика №9, шкіряний завод, другий чавуноливарний і механічний заводи у Роменському повіті⁹. У м. Ромни були передані в оренду два шкіряні заводи, текстильні майстерні «Ткань», «Ткач», «Торнтон», кондитерські фабрики «Отрада» і «Прогрес». Колишні власники Линник і Розін отримали в орендне користування відповідно цегляний та шкіряний заводи¹⁰. Наприкінці листопад 1922 р. на з'їзді рад Кролевецького повіту було повідомлено про передачу в оренду всіх цегляних заводів цього повіту¹¹, а також садів і паромних переправ через р. Десну¹². Формувався в означений період приватний промисловий сектор м. Глухова. Тут почали діяти приватні механічні млини власників Пружанського, Москаленка, Каспіна, Каплунова, лісопилки підприємця Вернигори, пивоварний та винний заводи Конди, крохмальний завод Дубровського¹³.

⁸ ¹ ДАСО, ф. Р-2539, оп.1, спр. 16, арк. 2,12,16,17.

⁹ Там само, ф. Р-5699, оп.1, спр. 126, арк. 6, 6 зв.

¹⁰ Там само, спр. 127, арк. 9.

¹¹ Там само, ф. Р-2317, оп.2, спр. 2, арк. 3.

¹² Там само, оп.3, спр. 13, арк. 20.

¹³ Белашов В. Глухів у період непу // Соборний майдан. – 2005. - №6. – С.3.

Слід зауважити, що під час проведення орендної кампанії місцева влада надавала перевагу державним органам та кооперації. Так, у червні 1922 р. у Роменському повіті два найбільші млини, орендовані приватними особами, за рішенням Полтавської губернської економічної наради були передані кооперації¹⁴.

Сформований внаслідок денационалізації та передачі підприємств у орендне користування, приватний сектор промисловості Сумщини у 20-ті рр. функціонував у малосприятливих умовах, створених державою. У даний період була встановлена економічно необґрунтована орендна плата. Дана обставина змушувала орендарів повертати державі отримані в користування промислові об'єкти або звертатися в господарські органи з проханням зменшити орендну плату. Так, наприкінці 1922 р. орендар пивзаводу у м. Конотоп звертався до договірної комісії з проханням зменшити орендну плату у зв'язку з відсутністю ринку збуту пива, підвищенням акцизу та необхідністю проведення ремонтних робіт. Незважаючи на пояснення підприємця, договірна комісія не задовольнила його прохання, розірвала договір на оренду, а пивзавод було знову передано до орендного фонду¹⁵. Конотопський орендар Азров відмовився від оренди підприємства з переробки бавовни через неможливість сплатити за оренду¹⁶.

Підприємців обмежували в питаннях закупівлі сировини, постачання обладнання та надання транспортних послуг. Наприкінці лютого 1922 р. відділ управління Кролевецького повітового виконкому заборонив приватним особам заготівлю хліба без дозволу продовольчих органів¹⁷. Восени 1922 р. у цьому ж повіті здійснювалися заходи з метою обмеження заготівель хліба та худоби приватними підприємцями. Було також встановлено суворий нагляд за діями адміністрації місцевої залізниці, щоб

¹⁴ ДАСО, ф. Р-5699, оп.1, спр. 115, арк. 221.

¹⁵ ДАСО, ф. Р-1598, оп.1, спр. 15, арк. 61.

¹⁶ Там само, арк. 62.

¹⁷ Там само, ф. Р-2317, оп. 2, спр. 4, арк. 8.

забезпечити насамперед перевезення вантажів державних заготівельних організацій¹⁸. У Глухівському повіті власникам млинів обладнання надавалося в останню чергу, хоча архівні матеріали містять інформацію про те, що продукція приватних млинів користувалася більшим попитом у населення¹⁹.

Внаслідок відновлення торгівлі і ринку, використання комерційних засад в організації діяльності державних підприємств та формування приватнокапіталістичного сектору економіки виникла ринкова господарська система. Забезпечити її ефективне існування мала ринкова інфраструктура, що являє собою сукупність елементів, що забезпечують безперебійне багаторівневе функціонування господарських взаємозв'язків, взаємодію суб'єктів ринкової економіки і регулюють рух товарно-грошових потоків.

Складовою ринкової інфраструктури періоду непу стали товарні біржі. За їх допомогою мали упорядкувати гуртову та гуртово-роздрібну торгівлю. У 1925 р. в Україні функціонувало 15 товарних бірж. Вони були створені у губернських містах та повітових центрах. Суб'єкти господарської діяльності Сумщини брали участь у біржових операціях великих бірж, створених у Харкові та Полтаві, а також малої повітової біржі м. Ромни.

Товарні біржі мали виконувати посередницьку функцію між виробниками та виробниками і споживачами. У період, що розглядається, радянська держава відновила діяльність товарних бірж і розглядала їх як допоміжний елемент регулювання та контролю товарообігу в країні. Під пильний контроль держави потрапляли перш за все приватні контрагенти бірж.

Питання про необхідність створення товарної біржі у м. Ромни розглядалося на засіданні Роменської повітової економічної наради 15

¹⁸ Там само, оп. 3, спр. 10, арк. 9, 9 зв., 10,11.

¹⁹ Там само, ф. Р-1755, оп. 1, спр. 1, арк. 105-107.

березня 1922 р. У ході обговорення даної проблеми було наголошено, що біржу буде створено «з метою регулювання торгівлі та товарообміну»²⁰.

Організаційні заходи зі створення біржі розпочалися лише після прийняття постанови Ради праці і оборони РСФРР «Про товарні біржі» 23 серпня 1922 р.²¹ Збори потенційних членів біржі відбулися у м. Ромни 5 вересня 1923 р., у ході яких розглядалися питання про перші кроки діяльності, необхідність залучення нових членів та проведення загальних зборів приватних торговців. На зборах було обрано керівний орган - біржовий комітет, який складався з семи осіб: чотирьох представників державних органів двох – кооперативних організацій та одного представника приватних підприємців²². Офіційне відкриття біржі відбулося 18 вересня 1923 р.²³

Але надалі виникли проблеми, пов'язані із залученням нових членів біржі. Згідно зі статутом членами біржі могли стати державні установи, підприємства державної торгівлі, промислові підприємства та їх об'єднання, приватні торговельні та промислові підприємства, що сплачували промисловий податок не нижче 5 розряду по торгівлі та 10 розряду по промисловості. В результаті згідно з даними Роменського окружного фінансового відділу членами біржі могли стати лише 3% торговельних та 1% промислових підприємств. У такій ситуації роменська окружна економічна нарада змушена була звернутися до Комвноторгу з проханням внести зміни до окремих пунктів статуту і дозволити знизити розряд промислового податку. Внаслідок чого членами біржі могли стати 28% торговельних та 2% промислових підприємств²⁴. 10 листопада 1923 р. Комвноторг задовольнив

²⁰ ДАСО, ф. Р-1755, оп. 1, спр. 127, арк. 21.

²¹ Известия ВЦИК Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – М., 1922. – 28 сентября.

²² ДАСО, ф. Р-5725, оп.1, спр. 7, арк. 7.

²³ Там само, арк. 9.

²⁴ ДАСО, ф. Р-5725, оп.1, арк. 15, 15 зв.

прохання Роменської економнаради і прийняв рішення про затвердження товарної біржі у Ромнах²⁵. Фактично біржа почала роботу 1 грудня 1923 р.²⁶

При біржі було створено котирувальну комісію, консультативне бюро з транспортних питань, бюро з податкових питань, бюро експертизи та товарний музей²⁷. Котирувальні комісії фіксували та публікували ціни, виявлені на торгах. Довідку про ціни можна було отримати на біржі безкоштовно для членів біржі і державних органів та за оплату – для всіх інших, хто цікавився такою інформацією²⁸.

Роменська товарна біржа належала до числа малих повітових бірж. На відміну від великих бірж. Де були представлені найрізноманітніші товари, провінційні біржі спеціалізувалися на операціях із однотипним товаром, асортимент якого визначався господарською спеціалізацією регіону. На Роменській товарній біржі здійснювалися операції переважно з сільськогосподарською продукцією. Тут пропонували пшеницю, жито, овес, ячмінь, гречку, просо, муку, крупи, висівки, олію, масло вершкове, сало, м'ясо, яйця, цукор-пісок, сіль, тютюн²⁹. Незважаючи на те, що дана біржа була провінційною, вона контактувала з іншими біржами України, торговельними товариствами, представниками губернських управлінь народного господарства. У фондах Державного архіву Сумської області містяться дані про обмін інформацією щодо наявності товарів, їх якості та ціни, про угоди із закупівлі партій товарів між маклерами Роменської товарної біржі та зацікавленими особами й організаціями Кременчука, Севастополя, Харкова, Смоленська³⁰.

²⁵ Там само, арк. 21.

²⁶ Там само, арк. 101.

²⁷ Там само, спр. 10, арк. 2.

²⁸ Там само, спр. 7, арк. 39 зв.

²⁹ Там само, спр. 6, арк. 2, 3.

³⁰ ДАСО, ф. Р-5725, оп.1, спр. 1, арк. 8, 23, 25; спр. 5, арк. 203.

Контрагентами на Роменській товарній біржі виступали підприємства різної форми власності. У 1925-1926 господарському році в операціях із продажу лідерами були держоргани, які уклали 3412 угод³¹. Така ситуація була зумовлена тією обставиною, що державні підприємства й установи мали реєструвати на біржі свої позабіржові торговельні операції. Державні підприємства, що діяли на засадах госпрозрахунку (трести), мушили не лише реєструвати на біржі свої гуртові угоди, а й бути її членами. Друге місце за кількістю угод займали приватні особи – вони уклали 1263 угоди щодо операцій із купівлі товарів. Найбільше на біржі купувала кооперація (1757 угод), за нею були приватні особи (1361 угода), на третьому місці – державні органи (854 угоди)³².

Слід зауважити, що при здійсненні біржових операцій контрагенти не мали рівних умов. Так, державні органи й кооперація сплачували за товар незначну частку готівкою (5-12%), а решту суми становив вексельний кредит на тривалий строк. Приватник мав значну частку суми сплачувати готівкою (40%), а вексельний кредит йому надавався на менш тривалий строк. Приватні підприємці уникали операцій на біржі, прагнучи приховати розміри своїх капіталів та уникнути збільшення оподаткування.

Таким чином, Роменська товарна біржа стала організатором і регулятором гуртової та гуртово-роздрібною торгівлі на Сумщині, залучила до операцій на ній приватних підприємців, сприяла нарощуванню обсягів товарообігу, насиченню місцевих ринків товарами та ліквідації товарного голоду. Однак поступове формування адміністративно-планової економіки, яка передбачала централізований розподіл товарами, спричинили витіснення такого інституту, як товарна біржа. Рішення про закриття Роменської

³¹ Торговля Украины: по биржевым данным за 1925-1926 год. – Харьков, 1927. – С.52-53.

³² Там само.

товарної біржі було прийняте на Третньому Всеукраїнському з'їзді товарних бірж у березні 1926 р.³³

У роки непу була відновлена важлива складова ринкової інфраструктури – фінансова система. З розвитком товарно-грошових відносин постало питання про відновлення кредитної сфери. У ході її формування радянська держава використала класовий підхід, про що свідчили значно менші обсяги кредитів, терміни, на які вони видавалися приватним підприємцям та відсоткові ставки. Не банки, а уряд визначав розміри та доцільність кредитування різних галузей промисловості, сільського господарства, торгівлі. Іноді в процес кредитування втручалися місцеві органи влади. Так, 16 серпня 1924 р. на засіданні Роменського міськвиконкому було прийнято постанову, яка рекомендувала сприяти забезпеченню державних організацій та кооперації кредитом Держбанку, Українбанку та центральних органів. В той же час пропонувалося закрити банківський кредит приватним торговцям³⁴.

У ситуації, коли основні банки не могли забезпечити кредитом дрібного підприємця, він змушений був користуватися послугами вільного тіньового грошового ринку, де процентні ставки становили 75-160%³⁵. Щоб запобігти розвитку стихійного ринку фінансів та забезпечити приватника дешевим кредитом, держава сприяла формуванню організованого приватного кредиту. До приватних кредитних установ належали товариства взаємного кредиту (ТВК). Їх діяльність мала місцевий характер і тому могла успішно контролюватися державно-фінансовими органами.

На Сумщині в роки непу діяли Охтирське, Конотопське, Кролевецьке, Роменське товариства³⁶. Їх діяльність контролювалася Народним комісаріатом фінансів (Наркомфіном) УСРР та його місцевими органами –

³³ Маслов А. Товарні біржі на Україні в період непу // Економіка України. – 1995. - №3. – С.66.

³⁴ ДАСО, ф. Р-5725, оп.1, спр. 10, арк. 125.

³⁵ Там само, ф. Р-4676, оп. 1, спр. 18, арк. 150.

³⁶ Там само, ф. Р-1246, Р-4676; р-4733; р-5749.

окружними фінансовими відділами. У радянській державі ТВК почали створюватися в другій половині 1922 р. На Сумщині цей процес відбувався дещо пізніше, зокрема, Роменське товариство було створене у лютому 1925 р., а Конотопське – у листопаді 1925 р.³⁷.

Діяльність даних установ регламентувалася статутом, який затверджував Наркомфін УСРР. У статуті Роменського ТВК зазначалося, що товариство ставить за мету залучати і планомірно розміщувати грошові кошти, фінансуючи дрібну і середню торгівлю, промисловість та селянські господарства. Також ці установи мали сприяти поживленню товарообігу на місцевому ринку та зниженню цін на товари. Передбачалося, що кошти товариства можуть бути використані його членами на культурно-просвітницькі потреби, для допомоги постраждалим від стихійного лиха та у випадку хвороби, інвалідності чи старості³⁸.

Членами ТВК могли бути кооперативні та громадські організації, приватні товариства й різного роду об'єднання, а також окремі громадяни. Зокрема, членами Роменського товариства були кооперативні організації, сільські господарі, приватні промисловці, кустарі та ремісники, гуртові та роздрібні торговці, робітники, службовці, представники вільних професій, власники та орендарі будинків³⁹.

Серед названих клієнтів ТВК найчисленнішою була група роздрібних торговців, частка яких у 1925 р. досягала 96%, а в наступні роки коливалась у межах від 42,3% до 43,8%. Менш чисельними були групи кустарів і ремісників, робітників і службовців. Їх частка становила в середньому відповідно 12% та 10%⁴⁰. Упродовж 1925-1928 рр. кожне з товариств Сумщини нараховувало від 396 до 450 осіб⁴¹.

³⁷ ДАСО, ф. Р-4676, оп. 1, спр. 18, арк. 39.

³⁸ Там само, спр. 8, арк. 1.

³⁹ Там само, спр. 24, арк. 8, 45.

⁴⁰ Там само, спр. 18, арк. 96, 199, 250, 280, 356, 469, 547, 617.

⁴¹ Там само, ф. Р-1246; Р-4676; Р-4733; Р-5749.

Бажаючі стати членами ТВК мали сплатити вступні внески, розмір яких коливався від 1 до 10 крб., та регулярно сплачувати членські внески у розмірі від 10 до 100 крб⁴². Кошти товариств формувались із позик у приватних осіб. Упродовж усього періоду існування даних установ, обсяги власних коштів були меншими порівняно з сумами позик, що ставило їх у залежність від державної фінансової політики.

ТВК могли здійснювати як кредитні, так і товарно-комісійні операції та операції з цінними паперами й валютою. У провінційних товариствах, до яких належали товариства Сумщини, переважав вексельний кредит⁴³.

Дані кредитні установи відігравали помітну роль у кредитуванні підприємців Сумщини, однак повністю задовольнити їх фінансові потреби не могли. У грудні 1926 р. правління Конотопського товариства зверталось у місцеве відділення Державного банку з проханням збільшити обсяги кредитування. Керівництво ТВК мотивувало своє прохання тим, що товариство може задовольнити потреби підприємців у позиках лише на 40-50%⁴⁴.

Наприкінці 20-х рр. були вичерпані можливості функціонування ТВК. Держава взяла курс на зростання приватної торгівлі, що змусило багатьох клієнтів товариств ліквідувати свою справу та відмовитися від послуг цих кредитних установ. Держбанку було надане право оперативного управління всією банківською системою, створювалися суворо адресні кредитні плани, які не передбачали кредитування приватного підприємництва. В той же час приватний капітал був неспроможний створити незалежну кредитну систему, оскільки не завоював міцних позицій у промисловості й торгівлі.

⁴² ДАСО, ф. Р-4676, оп. 1, спр. 24, арк. 25.

⁴³ Там само, арк. 34, 42.

⁴⁴ Там само, спр. 18, арк. 150, 150 зв., 151.

Таким чином, у період нової економічної політики на Сумщині мали місце процеси відновлення господарської системи на засадах ринкової економіки. Особливість економічних процесів визначалась аграрною спеціалізацією регіону. Значна кількість дрібних підприємств переробляла сільськогосподарську продукцію. В той же час збільшилася потужність промислових об'єктів машинобудівної, металообробної, деревообробної галузей. На території краю функціонували підприємства різної форми власності. Порушуючи закони ринку, держава сприяла розвитку об'єктів усупільненого сектору, одночасно обмежуючи свободу підприємницької діяльності нової буржуазії. В зазначений період на Сумщині були відновлені складові ринкової інфраструктури – товарні біржі та товариства взаємного кредиту. Однак подальше формування командно-адміністративної економіки унеможливило розвиток ринкових інститутів та сприяло згорянню приватного виробництва регіону.

Ткаченко, І. В. Проблеми економічного розвитку Сумщини в 20-х рр. ХХ століття [Текст] / Ткаченко І. В. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Українське агентство інформації та друку Рада, 2009. – Т. ХХІV. - С. 292-300.